

Оксана КОСМІНА

ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ СИМВОЛІКИ ТРАДИЦІЙНОГО УКРАЇНСЬКОГО ВБРАННЯ: ДАВНЬОРУСЬКІ ПРИКРАСИ

Продовжуємо висвітлювати тему, розпочату у попередньому випуску збірника. Розглядаємо прикраси одягу населення Київської Русі, які можна згрупувати за таким призначенням: для голови, грудей, пояса, рук. Окремі групи склали символічні елементи, які доповнювали одяг світських і духовних осіб, та спорядження вершника. Підкреслюємо, що характер ювелірних виробів у строї конкретної особи відповідав її соціальному, статевому та віковому стану.

Ключові слова: Київська Русь, ювелірні вироби, курганні поховання, пам'ятки давньоруської писемності.

Прикраси

Важливою складовою частиною костюма різних верств населення Київської Русі були ювелірні вироби. Наочно підтверджуючи статус власника, прикраси виявляють соціальний устрій суспільства. Вони також дають нам незаперечні докази про контакти з іншими країнами та розкривають шляхи запозичень орнаментальних мотивів і навіть епічних сюжетів.

У семантиці форм та графемній орнаментиці ювелірних виробів матеріалізувалася своєрідність світоглядних уявлень тогочасної епохи — двовір'я [16, с. 921—966; 26, с. 352—374; 27, с. 559—656]. Символічна значимість прикрас тісно перепліталася з їхньою матеріальною цінністю, комунікативними й релігійними функціями, які доповнювалися соціальними, економічними та політичними.

Маючи високий семіотичний зміст з нечітким розподілом на «духовне» і «матеріальне» [3, с. 63—68], давньоруські ювелірні вироби, як і весь речовий світ середньовічної людини, проявляли єдність символічного і практичного статусу [38, с. 84].

Відповідно до способу розташування на тілі з широкої номенклатури давньоруських накладних та підвісних ювелірних символічних предметів (т. зв. «прикрас») виділялося декілька груп, які були призначені для голови, грудей, поясу, рук. Окремі групи склали символічні елементи, які доповнювали одяг світських і духовних осіб, та спорядження вершника.

Серед них виділялися: *прикраси голови* (вінці, діадеми, скроневі кільця, рясна, очілля, пов'язки, сережки); *нагрудні прикраси* (намисто, шийні гривни, барми, медальйони, хрести, амулети-змійовики); *прикраси поясу* (дружинні поясні набори); *прикраси одягу* (гудзики, фібули); *прикраси рук* (браслети, персні, каблучки).

Характер ювелірних виробів у строї конкретної особи відповідав її соціальному, статевому та віковому стану.

Найбільш археологічно представленими і відповідно дослідженими є елементи та навіть цілі комплекси ювелірних виробів, що належали князівсько-дружинній верхівці давньоруського суспільства.

Прикраси голови

Серед міських та сільських жінок найпоширенішими ювелірними виробами, якими доповнювали зачіску та головний убір, були «**кільця-сережки**». Більшість таких сережок були знайдені в курганных

похованнях біля голови небіжчиді протягнутими у залишки шкіри від головних покривал, у шматки тканин, хутряних шапок, а також у волоссі [35, с. 137]. Такі археологічні дані дають змогу реконструювати способи носіння таких «кілець-сережок». Їх кріпили до пасочків зі шкіри або тканини, вплітали в пасма волос, ними укріплювали укладені на голові коси [28, с. 73]. Н. Кондаков запропонував називати такі кільця «заушницями» або «наушницями», оскільки вони прикривали вухо і кріпилися до головного убору [35, с. 137]. Кільця, які звисали на стрічках або ремінцях на рівні скронь і також кріпилися до головного убору, у науковій літературі отримали назву «**скроневи́х кілець**». Матеріали деяких поховань свідчать, що скроневі кільця могли також нашиватися на головний убір з навушниками — невеликими кружками з тонкої шкіри, по краях якої були вирізані фестони, крізь які продягалось по одному кільцю. Найкрасивіші і найбагатші кільця кріпилися в центрі шкіряного кола [28, с. 45]. Менші за розміром кільця протягалися у вуха як звичайні сережки. Кільця-сережки мали декілька форм: перснеподібну, ромбоциткову, браслетоподібну та трьохнаместинну. Перснеподібні кільця з підвісками отримали назву кілець «волинського типу», а тринаместинні — «київського типу». У похованнях молодих та літніх жінок перснеподібні кільця використовувалися як скроневі, а у жінок середнього віку — як сережки [15, с. 489]. У похованнях молодих жінок переважає поєднання перснеподібних і тринаместинних кілець [28, с. 215]. Матеріали розкопок в Києві дають нам свідчення, що в одному жіночому головному уборі могли поєднуватися тринаместинні скроневі кільця, які кріпилися до розшитого головного убору, та тринаместинні сережки і колти [28, с. 215].

Скроне́ві кільця́ були символічною ознакою давньоруського головного убору, але вже на початок XIV ст. вони повністю витісняються **сережками** [2, с. 99—108].

Носіння сережок у вухах було характерним не лише для жіночого убору. Так, згідно з описом Льва Диякона, князь Святослав мав у вусі золоту сережку, яка була прикрашена карбункулом в обрамленні двох перл [13, с. 82]. У коментарі до перекладу тексту Льва Диякона Михайло Сюзюмов висловлює припущення, що зовнішній вигляд Святослава мав приголомшити візантійців, оскільки сережку у вусі

носили лише діти та моряки [13, с. 214]. На думку Ігоря Шевченка, зовнішній вигляд князя Святослава (сережка у вусі та зачіска) був подібний до зовнішнього вигляду кочовиків степу, з якими контактувало населення Київської Русі. Своє твердження І. Шевченко ілюструє мозаїкою з собору на острові Торчелло (XII ст., Венеція), на якій в картині Страшного Суду зображені грішники — кочовики-варвари — з аналогічними зачісками та з однією сережкою у вусі [39, р. 711]. Про носіння сережок чоловіками у нас немає достатньо відомостей і з огляду на те, що для візантійської традиції така прикраса була символом певної професії або вікової групи; можливо, сережка Святослава була скоріше винятком, ніж правилом.

Давньоруську специфіку парадного жіночого головного убору XI ст. стверджував своєрідний тип скроневи́х кілець-сережок — т. зв. **колти**. Він сформувався і набув широкого розповсюдження на Русі під беззаперечним впливом престижних візантійських взірців. У свою чергу перші взірці колтів візантійські ремісники виготовляли на замовлення кочовиків (гунів та хозар), керуючись при цьому смакам замовників. З'явившись наприкінці XI ст., традиція носіння колтів (так само як і скроневи́х кілець) на Русі припинилася одразу ж після монгольської навали. Найвірогідніше, колти вперше з'явилися в княжому парадному головному уборі. Золоті колти прикрашалися емаллями, срібні декорувалися черню. В уборі простих городянок використовувалися колти, виконані у техніці литва; вони імітували княжі колти, але були виконані з бронзи та олов'яних сплавів [28, с. 173]. Заможні городянки носили колти, які кріпили до вінця з металевих бляшок. Окрасою княжих головних уборів були золоті колти з символічними сюжетами «дерева життя», «райських птахів дівсирен», «жіночих голівок», «грифонів», виконаних у техніці перегородчастої емалі. Символіка графем на колтах має східне походження, трансформоване на візантійському, а потім і на давньоруському ґрунті, і носить благопожажальний характер.

Колтом викінчували «рясна» — дорогоцінні металеві скроне́ві підвіски, які кріпили над вухами до головного убору. Рясна могли бути також самостійною прикрасою. Ця прикраса, як і багато інших, прийшла у ювелірний убір Давньої Русі з Візантії [30, с. 17], де підвіски-перпендули з низок перл та доро-

гоцінного каміння були обов'язковою прикрасою корон візантійських імператорів [9, с. 133]. Святкові рясна княгинь та бояринь, виконані в єдиному стилі з колтами, виготовлялися з золота та прикрашалися перегородчастою емаллю. Довжина всієї прикраси (разом з підвішеним колтом) з найкраще збереженого київського кладу дорівнювала приблизно 50 см. Орнаментака рясен представлена поєднанням геометричних і рослинних мотивів. Ряснами називають також короткі підвіски з дрібних перл та емалевих бляшок, які обрамляли діадему [35, с. 125]. Ще один варіант рясен, які не пов'язані з колтами, є так звані рясна з дзвоноподібним верхом та підвісками-ланцюжками. Взірцем для виготовлення таких рясен були вироби візантійських ювелірів, що в свою чергу були реплікою підвісок з Ірану, Кавказу та Середньої Азії [28, с. 209].

Нагрудні прикраси

До нагрудних прикрас належать барми, гривни, намисто, кулони-підвіски, хрести, лунниці, ланцюжки.

Нагрудні прикраси були складовою частиною як жіночого, так і чоловічого ювелірного убору. В залежності від майнового стану власника варіювалась їх кількість та якість матеріалу, з якого вони виготовлялися.

Найпоширенішою жіночою шийною прикрасою було різнокольорове скляне намисто (намистинки були місцевого виробництва та імпортовані з Близького Сходу та Європи).

До найбільш характерних і символічно визначальних нагрудних прикрас Київської Русі, на нашу думку, можна віднести гривни, барми, лунниці.

Гривна являла собою золотий, срібний або бронзовий витий обруч, який був традиційною жіночою та чоловічою прикрасою. Найбільшого поширення гривни набули на рубежі X—XI ст. і побутували на теренах Київської Русі до XIV ст. включно. Переважно гривни знаходять у скарбах заможних людей.

Гривна у вигляді шийного обруча, перевитого з декількох дротів, була приналежністю воїнського стану в Персії, звідки перейшла до народів Середньої Азії. Як воїнська відзнака гривна була відома і у Візантії, але як зазначає Н. Кондаков, до скіфських та слов'янських племен цей вид шийної прикраси потрапив безпосередньо через торгівлю з Персією та Середньою Азією [35, с. 152]. Князі та бояри Київської Русі також мали традицію дарувати гривну

в якості відзнаки вірним дружинникам та слугам. Золота гривна князя Бориса, яку він подарував отроку Георгію, згадується у «Повісті временних літ»: «възложи на нь гривну злату» [21, стлб. 120]. Дослідники вважають, що поява у костюмі половців витих гривень безпосередньо пов'язана з давньоруською ювелірною традицією [28, с. 300].

Серед шийних прикрас, які носили і чоловіки, і жінки, були різноманітні золоті та срібні **ланцюжки**. Жінки також носили намисто (яке складалося із скляних та срібних бусин) з підвісками. У X—XI ст. найбільш розповсюдженими були круглі підвіски, декоровані переважно геометричним орнаментом, який у наступні століття поступово витісняє християнська символіка. Підвіски були амулетами-оберегами, які виконували охоронну функцію. До таких підвісок можна віднести лунниці, зміїовики тощо. Лунницю — срібну підвіску, яка мала форму перевернутого вниз півмісяця, як правило, підвішували по центру намиста. Підвіски-зміїовики мали вигляд круглих медальйонів, на яких з однієї сторони були зображення священних осіб (Богоматері, архангела Михаїла, святих), а з другої — переплетених зміїних голів. Такі медальйони, на думку Н. Кондакова, потрапили на терени Київської Русі з Візантії разом з введенням християнства [35, с. 163] і були захисними амулетами.

Цікавими є також підвіски у вигляді лілей, які розділені срібними намистинами і складають цільну шийну прикрасу. Відомо, що лілея («крин») була символом родючості у стародавньому Єгипті та Греції. У Візантії, а згодом і у Європі лілея символізувала прощання і владу імператорів та королів. Важко сказати, чи зберігалась аналогічна символіка у традиції східних слов'ян.

Якщо шийні гривни, медальйони, намисто, хрести були у вжитку різних соціальних верств, то **барми** і князівські діадеми були символами князівської влади.

Під бармою розуміється шийна прикраса, яка складається з кількох золотих медальйонів з зображеннями, зміст яких аналогічний зображенням на діадемах.

Проте Н. Кондаков, а пізніше й Галі Корзухіна висловили деякі сумніви як щодо правильності терміну «барми» (Кондаков), так і щодо їх призначення (Корзухіна). «Щодо барм, — писав Н. Кондаков, — то ми дійшли остаточного висновку, що сло-

во «барма» походить від скорочення слова *багрома*, а це слово, що означає пурпурну тасьму по краю одягу, бортах, комірі тощо, в свою чергу, походить від слів «багор», «багровий», «багрянний» і т. д.» [11, с. 85, 160]. Виводячи слово «барма» зі стародавніх руських слів, Н. Кондаков не поширював його на округлі медальйони із зображеннями. Він говорить, що назва «барми», під якою ввійшли в науку ці медальйони, є лише плід непорозуміння і що вони були охрещені першою назвою, яка прийшла в голову, без будь-якого аналізу.

Зовсім інше тлумачення запропонувала Г. Корзухіна. Вона пов'язує термін «барми» з шведським словом *Barm* — груди і додає, що там і досі плаття молоді називається *Barm Kläde*. У зв'язку з цим, на її думку, вважати барми церемоніальним князівським і обов'язково чоловічим убором немає ніяких підстав [12, с. 57]. Говорячи, що барми могли потрапити на Русь в XI ст., коли знатні вікінги подовгу гостювали при дворі київських князів, а жінкою Ярослава була донька шведського конунга, Г. Корзухіна не пояснює, хто привіз їх із Скандинавії і хто став носити на Русі. Правда, в іншому місці вона зауважує, що відносити термін «барми» до округлих медальйонів із зображеннями немає підстав, і що їх скоріше за все можна назвати монистою, а отже і відносити до жіночого вбрання [12, с. 56]. Досліджуючи назви прикрас у пам'ятках давньоруської писемності XI—XVI ст., Галина Лукіна також говорить, що слово «барма» має германське походження і зустрічається в значенні «князівського чоловічого намиста» [14, с. 252].

Г. Корзухіна запропонувала для медальйонів із зображеннями термін «монисто». Проте, на нашу думку, навряд чи цей термін міг вживатись у Давній Русі щодо округлих золотих і срібних медальйонів з іконками. Відомо, що монисто походить від давньоіндійського слова «маніс» і означає намисто з перлин та дорогоцінних каменів [10, с. 359]. Подібне визначення мониста ми знаходимо і у відомій праці Павла Савваїтова. Монисто — від східного слова «мані» — дорогоцінний камінь. Звичайно, не виключена можливість, що до складу мониста могли входити й якісь бляшки, монети тощо, але називати монистою золоті і срібні округлі медальйони з зображенням святих, очевидно, не можна. Термін «барми», проти якого виступали Н. Кондаков і Г. Кор-

зухіна, зустрічається лише з початку XIV століття. Проте час появи терміна ні в якому разі не можна зв'язувати з часом виникнення самої прикраси. Ця порівняно пізня згадка ніяк не може бути підставою для доказу того, що слово «барми» з'явилося на Русі не раніше XIV століття. Однак якраз відсутність цього слова у письмових джерелах Київської Русі й дала привід окремим дослідникам шукати для округлих медальйонів інші назви.

Коли з'явилися барми на Русі, певно сказати не можна. Один з дослідників Московської оружейної палати Олександр Вельтман писав, що царський чин — золотий вінець, святі барми, держава, ланцюг при животворящому хресті — збереглися з 988 р. і по цей час [6, с. 27—30]. Дослідник висловив думку, що князівські регалії, в тому числі й барми, прийшли до нас з Візантії тоді, коли Русь приймала християнство.

Втім, не виключена можливість, що прикраси типу давньоруських барм потрапляли на Русь і в більш ранні часи. Відомо, що ще в пору пізньої Римської імперії встановився тип особливого шийного оздоблення з круглих блях, які носилися на ланцюгу і були знаками особистої гідності. Ця прикраса складалася не з каменів і перлинних намистин, а з різновеликих блях, прикрашених філігранню, перлами, дорогоцінними каменями, і мали вигляд округлих медальйонів [11, с. 166]. Такі прикраси, призначались для подарунків прибічникам імператора і вождям тих племен, яких хотіла задобрити імперія [33, с. 310—313].

Можна також припустити, що барми були свого роду видозміною або імітацією опліччя, а воно, у свою чергу, виникло з тієї частини лора, яка обвивала шию і трансформувалася в окрему зйомну самостійну частину. Такі опліччя імператриці та придворних дам зображені на мозаїках Равенни, датованих VI ст. Треба зазначити, що царське опліччя, як свідчать давні його зображення, зберігає подібність до опліччя візантійських імператорів, а також має явний вплив розкоші, характерної народам Азії [5, с. 240]. Опліччя завжди оздоблені дорогоцінним камінням та золотими прикрасами; вони аналогічні бармам, які носили візантійські імператриці. Його візантійське походження не викликає ніякого сумніву. Канонічний одяг княгинь на фресках також має накладні коміри, що можна трактувати так само візантійським впливом [22, с. 159].

Зображення такого опліччя-барми ми можемо побачити на мініатюрі з Лицьового літописного зводу (XVI ст.) [29]. На ній зображена сцена вінчання колишнього казанського хана Ядигар-Мухаммеда (у хрещенні Симеона) та Марії Кутузової в кремлівському Благовіщенському соборі у присутності Івана IV. Тут же, нижче, зображений весільний бенкет в Кремлі. І в сцені вінчання, і на бенкеті цар Симеон намальований у вінці-короні та бармі на відміну від його нареченої, яка зображена лише у вінці. Цікавим є й те, що Іван Грозний не має такої барми, а лише вінець-корону.

Напрошується висновок, що барми-опліччя, як і вінці-діадеми, були саме ритуальними атрибутами царської або князівської влади, які одягались лише для певних подій: шлюбних церемоній, святкових виходів до храму, прийомів іноземних послів, тобто ритуалів, які мали підкреслювати владу та верховне положення в соціальній ієрархії. На жаль, серед тих нечисленних зображень X—XII ст., які б фіксували саме таку подію, відома лише корона-діадема і відсутні барми.

Прикраси рук

Браслети та кільця, виготовлені зі скла, як свідчать численні археологічні знахідки, були неодмінною приналежністю жіночих прикрас різних верств давньоруського суспільства [31, с. 21—25; 37, с. 121]. Їх виготовляли зі скла зеленого, блакитного, біло-молочного, жовтого, фіолетового та синього кольорів. За формою та технологією виробництва вони були представлені трьома основними видами. Два з них (з гладкою та закрученою поверхнею) мали в перетині коло, а третій, досить рідкісний вид, мав у перетині інші геометричні форми. Всі скляні браслети та кільця, за винятком «розписних», були місцевого виробництва, що підтверджується їхнім хімічним аналізом [4, с. 190—195].

У жінок, крім скляних браслетів, побутовали пластинчасті, виті та плетені зі срібла з розширеними тупозрізаними кінцями. Пластинчасті браслети декорувалися геометричним або рослинним орнаментом. Кінцівки витих браслетів прикрашалися зерню та сканню. Також зустрічалися браслети із змієподібними голівками на кінцях. Виті та плетені браслети потрапили на територію Русі вже у сформованому вигляді з Візантії або Карпато-Балканського регіо-

ну. Такі браслети на території Давньої Русі побутовали достатньо обмежений час: з кінця XII до першої третини XIII ст. [28, с. 266]. Значну колекцію виробів з черні становлять дровотві срібні браслети.

У X—XI ст. Середнє Подніпров'я і особливо Київ стають центром виготовлення чоловічого дружинного убору, який складався з масивних золотих кованих речей — браслетів, перснів, срібних тисених медальйонів, кілець, поясних накладок, а пізніше срібних гривень [12; 18, с. 432]. Браслети виготовлялися з круглого або граненого дроту з обрубаними кінцями, а також з крученого дроту із зав'язаними кінцями.

Але найбільш цікавими як з точки зору декору, так і символічного змісту є жіночі срібні двостулкові браслети-поручі, які з'являються на теренах Київської Русі з другої половини XII століття.

Тематика декору таких браслетів (птахи, фантастичні тварини, плетені орнаменти), за твердженням Н. Кондакова, узгоджується з декором на шитих на рукавниках, одязі, рукавичках, взутті візантійського церемоніального убору [35, с. 15]. Найбільшим символічним значенням дослідники наділяють браслети з антропоморфними зображеннями. Привертають увагу жіночі постаті та їхнє вбрання — верхня сукня з короткими рукавами, з-під яких звисають нижні рукави, що сягають підлоги. Простоволосі жінки п'ють з кубків, спілкуються з чоловіками або танцюють, розмахуючи довгими рукавами. Зазначимо, що деякі дослідники вважають, що зображені постаті у характерних сорочках з довгими рукавами — це не жінки, а чоловіки-скоморохи [19, с. 18, табл. X, 1]. Чоловічі персонажі-музики зображені переважно у гостроверхих шапках — ковпаках блазня. На браслеті з київського скарбу, знайденого біля Михайлівського собору, окрім жіночої фігури та гусяра, зображений також воїн з мечем та щитом. Цей сюжет дуже близький до зображень на візантійських чашах. Приміром, на чаші із зібрання Олександра Базилевського ми бачимо танцюристку, вбрання якої має довгі рукави, флейтиста, музиканта із смичковим інструментом, пішого воїна [9, с. 66]. Танцюристок в аналогічному вбранні з довгими рукавами зображено на візантійських мініатюрах Псалтирі XI ст., кришці від візантійської чаші, на золотій пластинці корони Константина Мономаха [9, с. 179]. А на виробах візантійської торевтики та на мініатюрах з візантійських

рукописів зображувалися чоловіки-танцюристи, одягнені у сукні-туники з довгими рукавами [9, с. 100, 165, 185]. Окрім антропоморфних зображень, на київському браслеті є також зображення геральдичного орла з німбом, який подібний до зображення павича з німбом, що зустрічається на багатьох пам'ятках візантійського мистецтва [9, с. 206—207].

Такі аналогії дають нам змогу поставити під сумнів думку Бориса Рибаківа, що зображення на срібних браслетах, знайдених у Києві, Городищі, Рязані, Твері, були ілюстрацією слов'янських весняно-літніх язических обрядів — русалій [27, с. 714]. Справді, слово «русалія» присутнє в давньоруських письмових джерелах, коли описуються святкування із танцями, співами, хороводами, іграми скоморохів: «... трубами и скоморохи и гуслими и русальями. Видим бо игрищу утолочена и людии множество на них» [21, стлб. 159]. Але зображення на давньоруських браслетах, швидше за все, можна порівняти зі світським візантійським церемоніалом, який відбувався під час календ. Їхнє святкування у Візантії мало язичницькі елементи: танці, співи, ряджені в костюми диких тварин, сатирів, монахів. У Великому імператорському палаці під час календ відбувалися так звані «готські ігри»: танцюристи, переодягнені «готами» — в масках та хутрі — танцювали, тримаючи в руках щити, по яких палками відбивали музичний такт. Танець мав характер хороводу і повторювався тричі навколо імператорського столу [9, с. 184—185; 35, с. 152—153; 36, с. 610—611]. В такому контексті зображений на давньоруському браслеті воїн зі щитом скоріше за все міг бути одним із персонажів «готського» візантійського танцю.

Подібні світські свята відбувалися й у князівсько-боярському середовищі Київської Русі. В житті святого Феодосія описується, як він відвідував князя Святослава Ярославича: «и яко вниде въ храм, идѣже князь седяй, и видѣ многыя играюща прѣд ним: овы гуслыныя гласы испускающем, другыя же органьныя гласы поющем, и инѣм замарьные пискы гласящем, и тако вѣсѣм играющем и веселящем, яко же обычаи есть прѣд князьемъ» [1, с. 68]. (І як вийшов у храм, де сидів князь, побачив багато музикантів перед ним: одні бриньчали на гусях, другі гриміли в органи, а інші свистіли в замри, и так всі грали і веселились, як це у звичаях князів). Тобто під час світських забав перед князем грають і співають музиканти.

Для підтвердження своєї гіпотези щодо зображення на браслеті саме обрядів русалій, Б. Рибаків наводить мініатюру Радзивілівського літопису «Ігрища межі селами». Ігрищами літописи називають язичницькі звичаї радимичів, в'ятичів і сіверян: «И бьраци не бываху в них, но игрища межю селы. И схожахуся на игрища, на плясанья, и на вся бѣсовьскыя пѣсни, и ту умькаху жены собѣ» [21, стлб. 10]. З контексту літопису в даному випадку зрозуміло, що йдеться не про русалії, а про ритуали, пов'язані з весільною обрядовістю і багатожонством давніх слов'ян.

Відомо також, що малюнки до текстів давньоруських літописів XIII ст. робили художники-іконописці кінця XV ст. [34, с. 62—84], які, ймовірно, знали мініатюри візантійських рукописів Псалтиру XI—XII ст. та храмові фрескові розписи XII—XIV ст. з сюжетами світських церемоніальних свят. Отже, майже трьома століттями пізніше (срібні браслети з ритуальними іграми датовані XII ст.) ілюстратори тексту Радзивілівського літопису зробили власну композицію на тему народних свят та ігор, використавши знаній ними предметний ряд (вбрання, музичні інструменти) з вже відомих на той час канонічних зображень світських свят-ігрищ.

Також є дискусійним твердження Б. Рибаківа, що церква засуджувала жінок, які виконували ритуальні русальні танці [27, с. 714]. Дослідник цитує лише «Поучения к простой чади» єпископа Білгородського: «А и плясавица есть сатанина невеста, супружница диявола» (танцівниця є нареченою сатани і жінкою диявола) [20, с. 404]. Але наведена цитата вихоплена з загального контексту проповіді, яка виступає проти п'янства, а не проти русальних танців.

Якщо за логікою Б. Рибаківа такі браслети були призначені виключно для весняно-літніх свят русалій і були обов'язковим доповненням до довгих рукавів ритуальної сорочки, то чому ж на жодному зображенні з танцівницями чи танцюристами ми не бачимо таких браслетів. Таким чином, Рибаків запропонував свою авторську міфологему, яка не має жодної переконливої джерельної основи.

Нам видається, що науково обґрунтованим є твердження дослідника середньовічної ювелірної справи Світлани Рябцевої: зображення на давньоруських браслетах відповідають прагненням верхівки тогочасного суспільства наблизитись не тільки до візантійських мод в одязі, а також і до різноманітних світ-

ських церемоніалів [28, с. 262]. На думку Руслана Орлова, зображення на браслетах можна віднести до придворно-розважального жанру: вони розкривають стихію світських розваг, які возвеличували феодала [17, с. 172].

Важко собі уявити, що давньоруські ювеліри, які догоджали смакам князівської та боярської знаті, могли зобразити на коштовній речі традиційні язичницькі обряди «смердів». Крім того, і сама форма давньоруських срібних браслетів-поруців споріднена з візантійськими. Можна зробити припущення, що традиція носіння таких браслетів у давньоруський час була пов'язана з візантійською модою, оскільки вже наприкінці XIV ст. ці прикраси не зустрічаються. Крім того, браслети не набули широкого розповсюдження і в пізніший час. У традиційному українському вбранні браслет зовсім відсутній [8, с. 137—138]. Відомо, що браслети були традиційними прикрасами у вбранні народів Азії та Сходу, де вони і досі є важливою символічно значимою деталлю народного костюма, яка свідчить про специфічне ставлення до різних частин жіночого тіла. Якщо у народів Сходу велика увага приділялась саме рукам і ногам, оскільки все інше було приховане від стороннього ока одягом, то в нашій традиційній культурі рукам не надавали такого значення, і найбільшою кількістю символів наділявся головний убір.

Персні були невід'ємною прикрасою, яка зустрічається практично у всіх київських скарбах. Срібні персні-печатки овальної, круглої, шестикутної, квадратної, хрестоподібної та ромбовидної форми з'явилися на території Київської Русі разом з грамотністю, торговими договорами та документами. Деякі із знайдених перснів були з монограмами. І. Толстой і Н. Кондаков назвали такі персні службовими [35, с. 144]. Монограми таких «службових» перснів були виконані заглибленим різьбленням.

Поряд з перснями-печатками були й золоті персні у вигляді кільця з камінням, яке вставлялось у невелике гніздо у гладенькій оправі пізнього грекоримського типу. Персні з високим гніздом для каміння та з оправою, прикрашеною зерню або філігранню, були подібними до візантійських зразків.

Прикраси одягу

Порівняно з прикрасами голови і рук прикраси одягу були досить скромними. Достатньо поширеним

типом давньоруського ювелірного виробництва були **гудзики**. Про це свідчить їхня значна кількість у похованнях X—XI ст., досліджених археологами. Окрім свого прямого призначення, гудзики виконували і декоративну функцію — ними прикрашали поділ верхнього нарядного плаття [23, с. 60].

У Києві знайдено ливарні форми для гудзиків, які виготовлялися переважно з багатокомпонентних сплавів типу свинець-цинк-олово і рідко — зі срібла. Вони прикрашалися рубчиками, іноді зерню. Чотири унікальних гудзики, подібних яким немає в жодному з давньоруських скарбів X—XIII ст., були знайдені серед речей скарбу мстиславської княгині [12; 25; 24]. Унікальність їх визначилася орнаментальними образами хижих птахів з розправленими крилами та вовкоподібних звірів із роззявленими пащами. Орнаментика виконана зерню та сканню. Також функцію застібок-гудзиків могли виконували аграфи — срібні або золоті дужки з трьома бусинами.

Окрім гудзиків, до прикрас одягу можна віднести і **фібули**, що мали і функціональне призначення (застібка у плащевидному вбранні), і декоративне. Батьківщиною багатьох видів фібул є Фінляндія та Скандинавія, де спосіб носіння одягу передбачав використання застібок-фібул.

Цікавою деталлю одягу в костюмі древлян, яку згадує *Повість врем'яних літ*, є сустоги: «они же сидяху в перегъбѣх и в великих сустугах гордящесе» [21, стлб. 45]. На думку І. Срезневського, сустоги — це металева нагрудна пряжка, застібка [32, т. 3, с. 628], на думку інших вчених — це фібули. Тетяна Вілкул, приєднуючись до думки І. Срезневського, зазначає, що автор *Повісті врем'яних літ* не випадково ввів таку застібку у костюм древлянських послів. Проаналізувавши Віленський хронограф, в якому також є згадки про сустоги на одязі володарів доби Римської імперії («ригесів»), Т. Вілкул висловлює думку, що така застібка була знаком, який символізував князівський титул поряд з багряними нашивками на подолі одягу. Тому запозичення таких застібок — сустог з Віленського хронографа дало змогу автору *Повісті врем'яних літ* порівняти древлянських «ліпших мужів» до «ригесів» [7, с. 232—233].

Таким чином, прикраси у комплексі давньоруського вбрання символізували не лише соціальний статус, стать, вік людини, а й культурну стилістику епохи. Перш за все це стосується прикрас головного убо-

ру (скроневі кільця, рясни та колти), шийних прикрас (барми, гривни) та прикрас рук (браслети).

Археологічні матеріали свідчать, що комплекс ювелірних уборів IX—XI ст. був більш соціально однорідний, тобто прикраси сільського населення мали багато подібних рис з прикрасами населення міст. У сільських похованнях цього періоду часто зустрічаються прикраси, які наслідували дорогі убори еліти суспільства.

У XII—XIII ст., навпаки, простежується чітке розмежування у ювелірних виробках міської еліти та сільського населення. Дорогі ювелірні вироби зустрічаються виключно у містах Київської Русі і практично не проникають у сільське середовище.

Змінюється також і престижні орієнтири. Якщо до XI ст. ювелірні вироби характеризували переважно дружинну культуру, то з XI ст. атрибуція коштовних ювелірних прикрас вказувала на князівсько-боярську аристократію великих міст Київської Русі [28, с. 281]. Очевидно, це було пов'язано з цілим комплексом економічних та соціально-політичних чинників. Якщо ювелірний убір IX—XI ст. тяжів до західнослов'янських та північноєвропейських взірців, то в XI—XII ст. смаки переорієнтувалися на більш престижні візантійські взірці.

Прикладом західнослов'янських та північноєвропейських взірців, які послужили прототипами давньоруських прикрас IX—XI ст., були подунавські та балканські перснеподібні кільця-сережки «волинського типу», скандинавські, балтійські та фінські гривни, фібули, ланцюжки, браслети.

Безумовно, активні торгіві, дипломатичні та конфесійні зв'язки з Візантією XI—XII ст. формували смаки і уподобання еліти Київської Русі. Давньоруські ювеліри, працюючи над колтатами, бармами, широкими двостулковими браслетами, використовували візантійські зразки.

Цікавим прикладом для висвітлення складних культурних міграцій є тринаместинні сережки або кільця, які формували давньоруські скроневі жіночі підвіски. Цей тип прикрас, згідно з дослідженнями археологів, перед широким побутуванням на теренах Київської Русі був притаманний візантійсько-іранській, а потім карпато-балканській традиції [28, с. 234].

1. *Абрамович Д.І.* Києво-Печерський патерик / Дмитро Абрамович. — Київ : Час, 1991. — 280 с. — (Репринтне видання).

2. *Агапов А.С.* О способах ношения височных колец / А.С. Агапов, Т.Г. Сарачева // Российская археология. — 1997. — № 1. — С. 99—108.
3. *Байбурин А.К.* Семиотические аспекты функционирования вещей / А.К. Байбурин // Этнографическое изучение знаковых средств культуры. — Ленинград : Наука, 1989. — С. 63—68.
4. *Безбородов М.А.* Стеклоделие Древней Руси / М.А. Безбородов. — Минск : Изд-во Академии наук БССР, 1956. — С. 306.
5. *Вейс Г.* История цивилизации: архитектура, вооружение, одежда, утварь: Иллюстрированная энциклопедия : в 3-х т. / Г. Вейс. — Т. 2. «Темные века» и Средневековье (IV—XIV вв.). — Москва : Эксмо-Пресс, 2000. — 600 с.
6. *Вельтман А.О.* Московская оружейная палата / А.О. Вельтман. — Москва : Типография Бахметева, 1860. — 288 с.
7. *Вилкул Т.* Древлянские «сустоги» / Татьяна Вилкул // Ruthenica. — Т. V. — 2006. — С. 232—233.
8. *Врочинська Г.* Українські народні жіночі прикраси XIX — початку XX століття / Ганна Врочинська. — Київ : Родовід, 2007. — 232 с.
9. *Даркевич В.П.* Светское искусство Византии / Владислав Даркевич. — Москва : Искусство, 1975. — 351 с.
10. *Забелин И.* История русской жизни. Ч. 2 / И. Забелин. — Москва : Изд-во М. Забелиной, 1912. — 503 с.
11. *Кондаков Н.П.* Русские клады / Н.П. Кондаков. — Санкт-Петербург : Имп. Археол. комиссия, 1896. — 214 с.
12. *Корзухина Г.Ф.* Русские клады IX—XIII вв. / Г.Ф. Корзухина. — Москва ; Ленинград : Изд-во АН СССР, 1954. — 226 с.
13. *Лев Диякон.* История / Лев Диякон. — Москва : Наука, 1988. — 239 с.
14. *Лукина Г.Н.* Названия предметов украшений в языке древнерусской письменности XI—XII вв. / Г.Н. Лукина // Вопросы словообразования и лексикологии древнерусского языка. — Москва : Наука, 1974. — С. 246—261.
15. *Мельник Е.Н.* Раскопки в земле лучан, произведенные в 1897—1898 гг. / Екатерина Мельник // Труды XI Археологического съезда в Киеве. — Т. I. — Москва, 1901. — С. 554—555.
16. *Орлов Р.С.* Прикладне мистецтво: церковне і народне. Т. 1 / Руслан Орлов // Історія культури давнього населення України. — Київ, 2001. — С. 921—966.
17. *Орлов Р.С.* Символіка зображень на київському браслеті-наручні / Руслан Орлов // Археологічні дослідження стародавнього Києва. — Київ : Наукова думка, 1976.
18. *Орлов Р.С.* Ювелирное ремесло / Руслан Орлов // Археология Украинской ССР. — Т. 3. — Київ : Наукова думка, 1986. — С. 428—437.
19. *Петров Н.* Альбом достопримечательностей Церковно-археологического музея при Киевской духовной

- академии / Николай Петров. — Вып. IV—V. — Київ : Типография школы печатного дела, 1915.
20. Поучение философа епископа Белгородскаго // Памятники литературы древней Руси. XII век. — Москва : Художественная литература, 1980. — С. 402—407.
  21. Полное собрание русских летописей. — Т. 2. Ипатьевская летопись. — Санкт-Петербург : Типография М.А. Александрова, 1908. — 638 стлб.
  22. Пушкарева Н.Л. Женщины Древней Руси / Н.Л. Пушкарева. — Москва : Мысль, 1988. — 286 с.
  23. Рабинович М.Г. Древнерусская одежда IX—XIII вв. / М.Г. Рабинович // Древняя одежда народов Восточной Европы. Материалы к историко-этнографическому атласу. — Москва : Наука, 1986. — С. 40—62
  24. Рыбаков Б.А. Прикладное искусство и скульптура / Б.А. Рыбаков // История культуры Древней Руси. — Т. 2. — Москва ; Ленинград, 1951.
  25. Рыбаков Б.А. Русское прикладное искусство X—XIII вв. / Б.А. Рыбаков. — Ленинград : Аврора, 1971. — 118 с.
  26. Рыбаков Б.А. Языческая символика русских украшений XII в. / Б.А. Рыбаков // I Międzynarodowy Kongress Archeologii Słowianskiej. — Warszawa, 1965. — Т. V. — S. 352—374.
  27. Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси / Б.А. Рыбаков. — Москва : Наука, 1987. — 784 с.
  28. Рябцева С. Древнерусский ювелирный убор / Светлана Рябцева Светлана. — Санкт-Петербург : Нестор-История, 2005. — 197 с.
  29. Свадебный пир // Древнерусская миниатюра в Государственном историческом музее. — Вып. V. Городская жизнь. — Москва : Искусство, 1981.
  30. Седова М.В. Ювелирные изделия Древнего Новгорода (X—XV вв.) / Мария Седова. — Москва : Наука, 1981. — 196 с.
  31. Соловьев Г.Ф. К вопросу о производстве, распространении и датировке стеклянных браслетов Древней Руси / Г.Ф. Соловьев, В.В. Кропоткин // Краткие сообщения института истории материальной культуры АН СССР. — 1953. — Вып. 49. — С. 21—25.
  32. Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка / Измаил Срезневский. — Санкт-Петербург : Типография Императорской АН. — Т. 1 — 1893. — 792 с. ; Т. 2. — 1902. — 1802 с. ; Т. 3. — 1912. — 1684 с.
  33. Тиханова М.А. Борочичский клад / М.А. Тиханова // Советская археология. — XXV. — Москва, 1956. — С. 310 —313.
  34. Толочко А. Пририсовки зверей к миниатюрам Радзивилловской летописи и проблема происхождения рукописи / Алексей Толочко // Ruthenica. — Т. IV. — Київ, 2005. — С. 62—84.
  35. Толстой И. Русские древности в памятниках искусства / И. Толстой, Н. Кондаков. — Вып. V. — Санкт-Петербург : Типография Министерства путей сообщения, 1897. — 168 с.
  36. Чекалова А.А. Быт и нравы / А.А. Чекалова // Культура Византии: VII—XII века. — Москва, 1989. — С. 571—616.
  37. Шелковников Б.А. Стекло Киевской Руси X—XIII веков / Б.А. Шелковников // Византийский вестник. — 1959. — Т. XVI. — С. 114—126.
  38. Ястребицкая А.Л. Повседневность и материальная культура Средневековья в отечественной медиэвистике / А.Л. Ястребицкая // Одиссей. Человек в истории. — Москва : Наука, 1991. — С. 84—102.
  39. Ševčenko I. Sviatoslav in Byzantine and Slavic Miniatures / Igor Ševčenko // Slavic Review. — 1965. — Vol. 24. — P. 709—713.

Oksana Kosmina

A BACKGROUND OF FORMING THE SYMBOLICS OF THE TRADITIONAL UKRAINIAN CLOTHES: OLD KIEVAN RUS JEWELLERY

A theme, that was started in the previous collection, is illuminated. The clothes jewellery of the population of Kievan Rus are investigated. They can be grouped according to such purpose, as: for head, breast, belt, hands. Single parts are represented by the symbolic elements, which added the clothes of secular and ecclesiastic persons, and the ammunition of horseman. It is emphasized, that the character of jewellery denoted a social, sexual and age-old status of concrete person.

Keywords: Kievan Rus, jewellery, mound disposal, relicts of old Kievan Rus writing.

Oksana Kosmina

ПРЕДПОСЫЛКИ ФОРМИРОВАНИЯ СИМВОЛИКИ ТРАДИЦИОННОЙ УКРАИНСКОЙ ОДЕЖДЫ: ДРЕВНЕРУССКИЕ УКРАШЕНИЯ

Продолжаем освещать тему, начатую в предыдущем выпуске сборника. Рассматриваем украшения одежды населения Киевской Руси, которые можно сгруппировать по такому назначению: для головы, груди, пояса, рук. Отдельные группы составляли символические элементы, которые дополняли одежду светских и духовных лиц, и снаряжение всадника. Подчеркиваем, что характер ювелирных изделий в строю конкретного лица отвечал его социальному, половому и возрастному состоянию.

Ключевые слова: Киевская Русь, ювелирные изделия, курганные захоронения, памятники древнерусской письменности.